

Димитър Кенанов

ЗА СРЪБСКАТА АГИОГРАФИЯ ОТ XIII—XIV ВЕК

Благодатните духовни извори на Плиска, Велики Преслав и Охрид напояват книжовното пространство в Русия и Сърбия, където бързо израстват и дават плод началните кълнове на християнската култура. Сръбската литература заявява за себе си през 70-те години на XII в. с възможването на държавата при великия жупан Стефан Неман, замонашил се с името Симеон под въздействието на своя син Растко-Сава. Двата са причислени към светците и за тях се написват жития: за Симеон Неман — от Сава, Стефан Първовенчани и йеромонах Доментиан, а за Сава — от Доментиан и Теодосий Хилендарец. Спонтанно се проявява жанровият агиографски принцип да се съставят по няколко жития за един светец, които са взаимносвързани¹ и същевременно допълвани с текстови структури, където идеализацията на героя обикновено се разширява и се уточняват обществено-църковните му заслуги.

Привързаността към монашеството, строителството на църкви и манастири, книжовните занимания на първите Неманичи напомнят за дейността на владетели-покръстителите и техните родове, каквито са св. Борис-Михаил в България, св. Владимир-Василий в Русия. Сърбите се покръстват заедно с българите по време на княз Борис-Михаил (852—889), а четири века по-късно Доментиан ще припише покръстителския подвиг на Симеон Неман: "Тогда прѣкльстѣньни иракъ идольскыи лѣсти многобожиа отъ насъ исчезе, и молитвами прѣкподобнаго отца нашего по всемъ отъчествѣ юго заре благовѣрнѣ гавише се, и капишта раздрюшише се, и црѣкви Христовы поставише се, и идоли съкроушише се, и иконы светлыихъ гавише се, вѣси провѣгоше, и всечѣстныи кръсть Христовъ въсоу землю освети, и пастоуси словесныхъ овецъ стада Христова, епископи и свештеници, попове и диякони, попеченіемъ прѣкподобнаго гавише се бескрывноую жертвоу възносеше Христоу Богу, и весь клиросъ свештєныхъ оукраи се, и въ вельлѣпотоу одѣкаше се светлыи црѣкви Христовы"². Според известния разказ "Чудото с българина" от цикъла "Сказание за железния кръст" началото на християнството в България и действията на княз Борис са представени така: "Михаилъ, иже силою хвою крстнымъ воружѣемъ повѣди цѣпєныи, непокоривыи языкъ болгарскыи и шраченнаа срдца злокозньствомъ дьаволомъ свѣтомъ вѣгоразуміа просвѣти и нечстивыа жрѣтвы штврѣже, и

трекица расъшиа. И оутвердїи ѿ стїни книгами въ правовѣрнїю христїаньскїю вѣрѣ. И приведеъ стїго Стефана архїеїепска, и създа цркви и манастирѣ, и постави игумена и попы, и еїепкпы да оучатъ люди на бжїи пѣть. И потом сподобїи и вїтѣ, прїимѣ аггльскїи шбразъ, штиде шт житїи сего къ хс³. Житието на св. Борис-Михаил не е запазено, но по примера му сигурно е вървял киевският каган Владимир, когато е покръствал своя народ. И в случая непосредствен източник на Доментиан е "Слово за Закона и Благодатта" от митрополит Иларион Киевски, което същевременно е "Похвала кагану нашему Клодимеру. шт него же крїени выхонѣ": "Тогда начатъ мракъ идольскїи шт нас штходити. и зорѣ влговѣрїа явиша сѣ..., капица разрѣшааху сѣ. и цркви поставлааху сѣ. идоли съкрѣшааху сѣ. и иконы стїиныхъ явлааху сѣ... жертву [вскрѣвнїю] възносаше попове и диаconi. и весь клиросъ. оукрашиша и въ дѣпотѣ шдѣша стїа цркви"⁴. Почетното обръщение "Христолюбче" в двата текста към Владимир и към Симеон Неман прозвучава в славянската литература за първи път отправено към цар Симеон Велики в увода на "Шестоднева" от Йоан Екзарх Български, преписан от Теодор Граматик в Хилендарския манастир по настояване на Доментиан⁵.

Дословното заемане на текстови структури се придружава с постоянното изтъкване чрез тях на Симеон, с по-малки или пък със значителни допълнения, сред които се откроява склонността на Доментиан да се опира на добавени библейски цитати и разширени съпоставки с герои и събития от Св. Писание:

ИЛАРИОН КИЕВСКИ:

...шдѣша стїа цркви. апгльскаа троѣка. и евагльскїи громѣ. вси грады шгласи. темїанѣ бж въспураемѣ. въздѣху шсти. манастирѣве на горахъ сташа, черноризци явиша сѣ. мужи и жени. и малии и велиции вси людие. исполнеше стїа цркви. въ славиша глше. единѣ стѣ. единѣ гѣ іс хс въ славу бж оїцъ аминѣ. хс покѣди. хс шдолѣ. хс въцѣри сѣ. хс прослави сѣ. Великѣ еси гїи и чюдна дѣла твоа /Откр. 15:3/ бже нашѣ слава Тѣвѣ⁶.

ДОМЕНТИАН:

...Одѣкаше се светїиис цркви Христовы по пророчѣствоу рогоотца Давида: Домоу твоемоу подобаесть светїииса Господи въ дълготоу днїи /Пс. 92:5/. И апостольска троѣка велегласно вѣстроѣки, и исвангелинскїи громѣ все отъчѣство огласи молитвами прѣподовьнааго, и на высаконѣ мѣстѣ тимїанѣ Богоу приносимѣ въздоухъ освети, и манастирїис сташе по всемоу отъчѣствоу прѣподовьнааго, моужїис и жени, малии и велиции, оукозїи и богатїи, вси людїис отъчѣства светааго исплнїише светїиис цркви Христовы, пѣснѣ новоу Господевїи поюшїте, слаवेशїте и глаголюшїте: іединѣ светѣ, іединѣ Господѣ Иисоусѣ Христосѣ въ славоу Богоу Отцоу, аминѣ; Христосѣ покѣди, Христосѣ одолѣ, Христосѣ выцари се, Христосѣ прослави се; Велии іеси Господи, и чоудна дѣла твоа /Откр. 15:3/; Бже нашѣ, слава Тѣвѣ /31/.

Житието на св. Сава от Доментиан поразява със своя извънмерен текст

обем, разположен на повече от 200 печатни страници (с. 118—346). Близо 270 са явните библейски цитати⁷, изключително подробни са библейските съпоставки. Дори само по тия външни черти се вижда преобладаващият стил на периода XI—XIII в. — стилът на монументалния историзъм, изявен пълно в руските летописи⁸. Житието се открива с текстова структура, чийто край е обособен с "амин". Нейната цел е да въведе високата тема за царствуването на Христос и земния му наместник Стефан (Симеон) Неман. Величественият стил и ритъм се осигуряват с причастия, низ от епитети, инверсии, дативни конструкции, които внушават космичната пълнота на Божията воля, отпечатана в битийните процеси: "Царствоуіоштоу же Господоу нашему Іисоу Христоу, и прѣкѣсти повѣждени бывши, и лѣсти идолющѣки потрѣблєнии бывши, и гонєнию на христианы прѣставшюу, и блазѣки вѣкрѣ просвѣтивши се по лицу всєє землє, и благовѣрїю процвѣтаюштоу въ всємь мирѣ, єдиномоу же Господєки Іисоу Христоу съ Отьцемь и съ Светлымь Доухомь светою и єдиносоуштною Троицею нераздѣльно вьсоудоу прославляємюу небєсьными и земьными и прѣисподьными, и вьсоу тварь видимюу и невидимюу оть неқытїа сътворшомюу и тою царствоуіоштоу непрѣстаньно въ бесконьчєныє вѣкы, аминь" (118). Същите изразни средства, в които е увеличен броят на сложните думи, ограждат името на Стефан Неман и извеждат недосегаемата висота на неговата владетелска мисия: "Благовѣрїномюу же и благочєстивомюу и Богомь въздвиженомюу и самодрѣжавьномюу господинюу Стефанюу великославьномюу и велєродьномюу и прѣвєликомюу жоупанюу Немани самодрѣжавьно царствоуіоштоу всєєю срьбьскою землєю и поморьскою и Диоклитїєю и Дальмацїєю и Травоуниєю (118).

Бъдещият архиепископ Сава се ражда с мирско име Растко. Доментиан въвежда мотива за измолено на старост от Бога дете, а в такива случаи житиеписците обикновено се обръщат към съпоставяне с библейски примери. Верен на принципа си за съдържателна широта и изчерпателност, хилендарският йеромонах посочва три подобни библейски събития: "И прѣквлагьни Богь искони послоушає люкєштинїхъ єго, и волю коєштинїхъ се єго творє /срв. Пс. 144:19/, послоушавьни Авраама и Сары, и приложивьни има на старость Ісаака по окѣтованїю, такожде и Захарїю и Ієлисаветы послоушавь да има прижити Крєстїтеля Іоана, богосвѣтлою зарюу, истиньною слньцею мироки проповѣдаюшга, Христа Бога нашего, по томь такожде Іоакимь и Іна, іажє по окѣтованїю родїста питательницоу жизни нашеє, прѣчїстоюу матерь Христа Бога нашего" (119). Един век по-късно търновският партиарх Евтимий, следвайки принципа за мярата, ще се осланя само на един библейски първообраз със същата обосновка за волята на боящите се от Бога, разработвайки мотива за бездетните родители на св. Иларион, на великомъченица Неделя. Срв. "Похвално слово за св. Неделя": "Чьстнаа въ истинж двица и докродѣтелньи съпржїгь..., іакоже дроугьни Єлкана съ Іаннож, іажє древлє молїтвож Самїла рождѣшеи, неплвдни сжїє. Бесплвдни оубо чады, многоплвдни же докродѣтелни, въ црѣковь оупражнѣжїє сѧ, денїж

и ноціж тшплыа испоуцажце слъзы и прилежными молитвами чадѡ полоучити прѡсѡще, мѡлаще, обѣщѡважце сѡ, что не дѣжце, да тѣчѣж желаемѡе полоучатъ. Прѣклони сѡ оубѡ въ шедрѡтахъ богатыи, прошеніе тѣхъ исплънѣа, и вола бѡжцѣихъ сѡ его сътвори (срв. Пс. 144:19) и молитвѣ ихъ оуслыша и дарѡва тѣмъ иножелателное чадѡ, женскыи полъ”⁹. А в житието на Иларион Мъгленски е включен умилиелният епизод с горещата молитва на майката към Богородица, която се явява в снѣя на просителката и възвестява раждането на бъдещия епископ на Мъглен (вж. ЕК, с. 28—29).

Пътешествието на Сава до светите места в Синай дава повод на Доментиан да оприличи героя си с Моисей. Новозаветният праведник стои по-високо по чест от старозаветния законодател и освободител на евреите: ”Бѣсть подобенъ великомуу бѡговидѣцуу, не тѣкмо самого Бѡга носѣ въ сѣвѣ и на сѣвѣ, нь и благодѣтнѡ юго оукрашенъ. сии же вѣторыи бѡговидѣць гави се, нь и благодѣтнѡ съ выше дарованѡю юмоу самомуу Господѣви съподѡви се слоужити прѣподѡвиенъ и правдою прѣдъ нимъ все дѣни живота своѣго” (314). За библиезирането, за възвеличаването на Сава това обаче не е достатъчно и нататък се продължава с над 20 подробни двучленни съпоставяния (онъ великыи бѡговидѣць..., а сии прѣосвѣщенныи...) като например: ”Онъ великыи бѡговидѣць числомъ тѣсоушть изведе изъ работы людѣи израильтѣскыихъ; а сии прѣосвѣщенныи бес числа правѡвѣрныихъ людѣи сътвори бѡгоразоумныимъ си оучениенъ, и отъ лѣсти идѡльскыенъ избавивъ Господѣви приведе... Онъ великыи бѡговидѣць законныенъ скрижали на каменныихъ дѣскахъ бѡгоначрѣтана писмена прие; а сии прѣосвѣщенныи не на дѣскахъ каменныихъ ни черныломъ написано чѣто прие, нь новою апѡстольскою благодѣтнѡ Светыимъ Доухомъ назнаменаныенъ скрижали прие оучении доухѡвныихъ, иии же законъ исплъни и своѣ отъчѣство прѡсвѣти” (316—317).

Колкото по-нашироко се разлива потокът на словото, толкова по-величествени и възвишени са изразяваните мисли. Сякаш е забравен реторическият принцип дължината на речта да бъде уместна — нито дълга, нито кратка. Как се прилага това изискване, можем да разберем, ако се обърнем към съпоставките с Моисей, които прави Григорий Цамблак в похвалното си слово за Патриарх Евтимий. Пространните успоредици са на две различни сюжетни места, вплетени така, че да не задържат биографичните събития, а само да подчертаят тяхната свръхзначимост — новия превод на божествените книги и заемането на патриаршеския престол от Евтимий: ”Иже въ сѣвѣ древнѣа [книгы] вѣторыи съи законодавиць оупразнивъ, такоже нѣкыа бѡгописанныа скрижали, съ высоты оуныихъ горы съшед и рѣкама носѡ... Не бѡгоначрѣтанныи ли онѣмъ скрижалемъ подобѡт сѡ сѡа величѣствомъ благодѣти, шнѣмъ гл/агол/а скрижалемъ, на нихже бѡжѣственныа вола въшѡбрази сѡ законополѡженіе? такоже бѡ Мѡусѣи; въ нѣ видимаго бѣвъ и въ нѣтрѣ невидимыхъ и невѣходимыхъ доушежъ въшед — сѡе бѡ мракъ назнаменаветъ — навѣче бѡжѣствнаа таинства и собожъ бѡгоразуміюу въ сѣхъ людѣи началствова, тожде естъ съмотреніе и на великомъ семъ видѣти,

емоу же гора оубо вѣше не чювствєвень нѣкъи землю хлѣмь, нѣ высота истинныхъ дѣлматъ поученіе, мрак же ажє инымъ невѣмѣстимое видѣніе, скрижали же и ажє на сихъ писмена доуша коупно и оумь, обѣа очищена и освѣщена богами... А бѣе възьде на оучителскыи прѣстѣль... и въ семь подобѣ сѣ Моисею великому шномоу, пачє же и прѣвѣсхода того поставленіемъ. Онъ бо оубо къ земли шѣтѣваніа люди наставляше, штъ Египта извода, съ же штъ земля къ небеснымъ, прѣмѣждрствѣжъ великъ сынъ и вожьственножъ чловѣчьскожъ"¹⁰.

Текстовото (пряко или косвено) присѣствие на Св. Писание изгражда възвишения, духовния характер на житийното повествование. С величието и приятността на свещените предания обаче не бива да се злоупотребява, ако се държи речта да бѣде по-изтънчена. Това напомняне на Хермоген, изглежда, е осъзнато от Патриарх Евтимий и неговите следовници¹¹. А Доментиановата разточителност е може би една от причините, които накарват украинския славист и старобългарист Константин Ф. Радченко да обобщи впечатленията си от агиографията на XIV в. в определена оценъчна насока: "Сопоставления с библейскими лицами и другими святыми, библейския реминценции, цитаты св. Писания еще чаще встречаются в житиях Евфимия, чем в современных греческих. Пространнее и молитвы, произносимыя святыми и нередко составленныя из псаломских стихов. Каллист часто ограничивается намеками на известное место св. Писания. То же встречается и у Евфимия, но вообще Евфимий многословнее. Тем не менее нельзя не признать, что Евфимий со значительным искусством умеет пользоваться материалом св. Писания, выбирая цитаты наиболее подходящия и употребляя их в умеренном количестве. В этом случае Евфимий является достойным учеником греческих агиографов и стоит неизмеримо выше сербских XIV века, в житиях которых текст лепится на текст, при чем эти тексты плохо или совсем не связаны между собою и с общим повествованием"¹².

Неспазването на мярата в библейските успоредици и цитати при Доментиан се смята за авторски недостатък и в по-нови изследвания¹³, но едва ли това е най-точната присѣда за естетическо явление, което съпѣтствува началото на сръбската агиография и чрез което непосредствено се откроява монументалният образ на Сава и се изразява удивлението от включването на сърби в пространството на християнската святост. Агиографският подход е близък до повествователния стил на първите старобългарски пространни жития за Кирил и Методий, до авторския почерк на Йоан Екзарх Български. Разтваряйки книгите на Св. Писание, Доментиан се възторгва от първообразите в библейския метатекст, където според него се крият толкова много предсказателни аналогии за земния път на сръбския архиепископ Сава. Когато в увода на "Шестоднева" Йоан Екзарх се обръща към Симеон Велики, към своите читатели и слушатели, умиленият писател сякаш се изправя пред бреговете на Вселената, удивлява се на красотата, хармонията и ритъма, които движат живота на Мирозданието. И така всъщност той чете библейската книга "Битие" и славослови Твореца на човека, всемира и разума, на видимия и невидимия свят. Отгласи от тази епоха

на "радостното християнство" звучат в монументалния стил на Доментиан, в чиито очертания се вмести неговото словесно вземане ("плетение словес"). Следващият етап, вече на експресивния, на усложнения (πεπλεγμένος) метафрастичен стил "плетение словес"¹⁴, настъпва през XIV в. в православния славянски свят. Негови първостроители са българи — като се започне от преводаческото дело на стареца Йоан в Атон, великото музикално изкуство на Йоан Кукузел Ангелогласния и се стигне до исихасткия култ към словото и сърцето при св. Теодосий Търновски, до Евтимиевата книжовна школа и нейните последователи¹⁵.

Различията започват да се наслагват при подбора, подредбата на думите, отключването на поетичната им енергия, при съдържателното разработване на житийните сюжетни рубрики с пълно прилагане на принципа за уместност на речевите структури в съответствие с мястото и ролята им при съставянето на композиционните части на текста (реторически увод, повествователно изложение, реторическо заключение) в съответствие с йерархическото равнище на темите, събитията и героите, за които се повествува.

Исихастите живо се интересуват от пробуждането на вътрешното зрение (окоето на ума). Адам и Ева са го притежавали преди грехопадението, както пише патриарх Калист в "Житие на препод. Григорий Сианит": "Сице же штверзшима се душевными очима, простирает се оубо шсїаваема оумнаа дши доброта. и иже пш вьск вь дск вывыи члкъ. зрїт' кствннк' іакоже онь прьвыи йдамы пркжде пркстоупленїа"¹⁶. Когато понятието се привлича в повествователната част на житието за св. Иван Рилски в епизода за идването на царските ловци, Патриарх Евтимий не нарушава естествения ред на словосъчетанието: "іако оубв доушевными окомь ткх провидк на пать днїи ачны сщїж, пркдлагаеть ткмь трапезж и любовннк оучркди" (ЕК.17). Обаче в реторическия увод на "Похвално слово за епископ Иван Поливотски" категориалното понятие вече се въвежда синтактически усложнено — едната му съставка е в началото, а другата е в края на ритмемата: "И оумное къ Богоу вынж протажено имаще око" (ЕК.181). За витиеватостта на текстовия откъс допринася разделянето на думите една от друга (ἀποστάσις), т. е. епитета — съгласувано определение, от определяемото. Свърхсмисълът на понятието "умно око" се подсилва още от възприемателската закономерност, че във всеки ритмически ред (стих) най-силно изпъкват първата и последната дума¹⁷. Още по-голямо словно пространство оставя Андоний Рафаил в началото на похвалното му слово за княз Лазар, писано през 1419—1420 г.: "Дньсь празнолюбци, доуховное штверзе намь, иже съвыше Кладька кожьствному слову око. еже скмотрити, къ просвкщенїю разоума слава вожїе"¹⁸. В сравнение с тези два примера изписването на категориалното понятие от Доментиан изглежда синтактически опростено: "Очима моима доушевными и срьдчными оьзроу" (129). Свърхзначимостта се обозначава чрез инверсии и натрупване на съдържателни епитети, чрез подчертаване на Савовата емоционална съсредоточеност и целеустременост: "Оумьными и срьдчными

очима и доушевникима въззираше горѣ сѣдештааго на прѣстолѣ херувимскѣ, чае отъ него богатыи милости" (314). Умиленият Сава гледа към небето над Синай в копнение към Бога. Той отправя взор нагоре и когато посещава Витлеем: "Сръдѣчьными очима горѣ възирае на прѣвообразную юго доврогоу прѣвѣчьную, равню съ Отыцемъ сѣдештааго на прѣстолѣ славы своею" (265—266).

Инверсираното натрупване на синоними при Евтимий се придружава с разделяне на епитета от определяемото, както е в случая с открояването на свръхвъзвешения смисъл в перифразата, която замества названието "Небесен Йерусалим" в увода към житието на Иван Рилски: "Горнему вънимаше штчѣству, свободному и безвѣдному и тврѣдому" (ЕК.7).

Общо място (топос) в образната система на средновековната литература е заетото от Псалтира сравнение с елена. Традиционното му включване в текста се основава на частично или пълно цитиране на псалмовия стих (41:1). Така постъпва Доментиан, когато решава поетично да онагледя голямото желание на вървящия с боси нозе Сава да насити с топъл хляб атонските пустинници: "тако и еленъ желяе на источники водныи, тако и сии желяе да насытитъ се топла хлѣба троудьници Хрестови" (134—135). По този път върви и неизвестният ученик на архиепископ Данило в "Житие на Стефан Дечански", когато осмисля силата на кралското намерение да бъде построен храм: "такоже оуко жедаетъ (желяетъ) еленъ на источники водныи, богоотцоу Давидоу рекшоу, тако и съ желяе сиковааго исправлениа"¹⁹. В други цитати от Псалтира, освен именуването "богоотец Давид", при Доментиан се среща допълнената фраза: "такоже глаголетъ Доухъ Светы въ пророцѣ Давидѣ" (53). Подобно въвеждане на Давид и пълно цитиране на псалмови стихове прави Патриарх Евтимий, когато повествува за настъпилия душевен прелом у св. Петка според същинската първична редакция на житието:

Божѣстѣвнымъ распаливши сѣ желаніемъ,
богошца Давыда въ оумѣ обношааше глаголѣ,
паче же прѣвѣлатаго Доуха въ немъ глаголашаго (Пс. 41:1-3):
Имже шкразомъ желяетъ еленъ на источники водныи,
сице желяетъ доуша моа к тебѣ, Боже.
Въждада доуша моа къ Богоу крѣпкому и живому;
Когда прійидѣ и гавла сѣ лицѣ Божію? (ЕК. LXX).

Причастната форма "распаливши" заслужава внимание не само като разделителна дума, която откроява духовния свръхсмисъл на словосъчетанието "божествено желание". С метафората "разпалвам" Евтимий загатва, че ще се стреми да преодолее автоматизираната представа²⁰ на често употребяваното сравнение с елена, да обогати неговия подтекст и може би да напомни разказа за елена в средновековния "Физиолог", който е своеобразно тълкуване на псалмовия образ и показва колко непомерна е жаждата на елена, разпалена от

поглъщането на змия: само ако еленът навреме намери извор и се напие с вода, той оживява²¹.

Експресивно пресъставеното сравнение украсява житието на св. Иван Рилски в епизода след съновидението с Божията повеля, изречена някога към Авраам, да напусне земята си. Осененият Иван отива в манастир: "Расмотривъ силѣ видѣнїа, распали сѣ такоже елень къ источникѣмъ воднымъ..." (ЕК.8). Още по-съвършена и разгърната поетическа форма получава сравнението, когато се пресъздава трогателният копнеж на цар Петър да види рилския пустинник:

"Божественож оубо ревностїѣ раждег сѣ царь,
и радости овьлѣтъ его облакъ,
течаше такоже елень въ жьтѣвныа часы
къ источникѣмъ воднымъ" (ЕК,17).

Освен ярката визуална представа, тук възприемателят е пронизан от тактилни усещания: летните "жътвени часове" в съзнанието се свързват с надвисналия купел на жегата, под който още по-непосилна е еленовата жажда за вода. Така психологическият паралелизъм се натоваарва с пределна експресивност.

Тъй като Доментиан е съвременник и очевидец на Савовия живот, свидетелската му позиция е предпоставка в житието непосредствено да се отразяват биографични събития, без да се обработват допълнително съгласно идеализиращите принципи на агиографския изобразителен стил. Светецът живее в друга висша действителност, той се е отделил от земята и се изкачва по пътя към небето. Затова всяка сюжетна (тематична) рубрика се подчинява на ръководни правила, които превръщат биографичните подробности в назидателни примери за подражание. Когато се говори за произхода, раждането и детството на праведника, агиографската логика налага почти задължителното известяване на родителското благочестие. Това изискване се спазва и от Доментиан, когато разказва за раждането на Растко в семейството на великия жупан Стефан и боголюбивата Ана: "Роди по воли Божиѣи сынъ отъ влагааго корене отърасль богопрозвѣкѣноу" (119). На 17 години с духовните си очи Растко прозрява суетността на земните богатства, власт и слава пред нетленните съкровища на християнската праведност. Започва да дири пътя към душевното спасение и го намира на Света гора Атонска. Родителите обаче не се примиряват веднага с бягството на сина си, а се обръщат за съдействие към византийския император и в Пантелеймоновия атонски манастир пристига отбран военен отряд да върне обратно беглеца: "Послани отъ отъца ѣго, и ини мнозишии отъ Солоуньскїе области, повелѣниѣ цара кирь Исаака и запрѣштено велико писаниѣмъ къ Протоу и къ вьсѣмъ светогорьцѣмъ, тако никому никако не оудръжати ѣго" (с. 124). Благочестивият младеж се затваря в кула, отрязва косите си, облича се в монашеско одеяние и по този начин става недосегаем за светските властници: "Овѣче же Христово, ѣже ѣсть севѣ навѣлѣжилъ Бладыка Царь небесьнын, ни

звѣрь ѿго може наѣсти, ни любовь родительска ни слава земьлна ни ина кога тварь не можетъ ѿго отълоучити отъ любви Христови" (126). Въпреки че бащата и майката се смиряват и приемат замонашването на Растко-Сава за Божие предопределение, житейски правдоподобният епизод с изпратения военен отряд обективно внася съмнение в пълнотата на родителското благочестие.

Като писател Патриарх Евтимий е бил изправен пред сходен повествователен проблем в разказа за детството на св. Петка от първичната (Зографска) редакция на нейното житие. Под въздействието на църковна проповед десетгодишната Петка излиза от храма, раздава девическите си дрехи и принадлежности на първия срещнат "убог" и се облича с "неговите ризи". Родителите укоряват и бият дъщеря си, въпреки че преди това за тях се казва, че "с милостини и благотворения украсяват целия си живот". Вероятно самият Евтимий съкращава противоречивия разказ във вторичната редакция и премахва противопоставянето родители — деца, за да спази жанровото изискване за несъмнен благочестив родов произход на светицата²².

Отношението към диалога също е показател за равнището на художествения стил. Естествено правдива е речевата атмосфера, когато пред Сава, който носи топъл хляб за пустинниците, се изпечват разбойници: "Къто ѿси ты и отъ коудоу ѿси? Онъ же къ нимъ рече: Оученикъ ѿсмы отъца Макариа, и посла мя вчера въ Свиемьнъ въ манастирь за потрѣбкы ради доуховныи, и оудръжаше мя братиа да посылють съ мною хлѣбкы на благословению старьцемь, такоже имѣють обычаи велиции манастире посылати поустыиньникомъ на оутѣшению страждоуштинимъ Христа ради, и иньне оутѣхы не иноуштинимъ развѣ благодаго Бога чловѣколюбьца, крмителя всѣхъ Бога, ть имъ пиштоу посылаеть ваши правовѣрньиими любештиними ѿго" (135).

Подобно отражение на просто човешко любопитство са и въпросите на пастирите, изненадани от неочакваната си среща със св. Иван в Рила планина. Принципът за уместност на речта обаче се спазва докрай. Отчита се йерархическата принадлежност на героя към наднебесното пространство, затова няма да открием информационна конкретност в отговора на българския светец. В съответствие с високата си чест на праведник Иван Рилски говори на висок стил с възвишените думи на апостол Павел и убеждава, че не е жител на земята, въпреки че на нея е роден и възпитан: "И свѣтаго видѣвше, оудивиша сѧ, кто и шт кждоу и кьими вбразомъ само прїиде, въпрашаахъ. Житїе же твое и штчѣство шт кждоу? Моє оубо житїе по апостолю на небесехъ есть (Фил. 3:20), шт нждоуже Спасителѣ чаж, штвѣщавааше, штчѣство же вышній іеросалимь; а иже зде мене штчѣство въспитав'шее и град, не ваше есть разоумѣти. Обаче елма зде обрѣште сѧ есте, достоинъ напитати вас поустыиннож пищеж (ЕК.13). Битовата подробност накрая не "снижава" величието на речевото съдържание — с гостоприемството си св. Иван на дело доказва едно от многото измерения на своята праведност.

Могат да се сторят още редица други съпоставителни наблюдения. Те ще потвърдят развитите идеализиращи черти в усложнения метафрастичен

Евтимиев стил върху фона на сръбския агиографски монументализъм от XIII в.: "Широке површине и снажне облици били су основни елементи којима су сликари и књижевници овог времена градили своја дела. У литератури је монументалност остваривана епском формом, слободним и равномерним кретањем мисли и евоцирањем дуготрајних расположења. Широке површине израза, пуне епитета, метафора и поребења, који, усмерени у истом правцу, донесе приповедању дубоки мир и велику снагу, сасвим одговора у површинама од којих је конструисана слика овог периода"²³.

По стъпките на Доментиан вървят Теодосий Хилендарец, архиепископ Данило и неговият неизвестен ученик. Те също добре познават натрупания творчески опит от своите славянски предшественици и учители. Ако се вгледаме в Даниловото "Житие на крал Милутин", ще забележим, че в реторическите приветствия — "облажавания" се вплита златовезното слово на Климент Охридски:

ПОХВАЛА НА КИРИЛ ФИЛОСОФ:

Блѣжж многопрѣсвѣтлоє лице твоє,
взарѣшеє сал шт стѣго дѣла... Блѣжж злато-
зарѣнки твои штчи...²⁴.

ЖИТИЕ НА МИЛУТИН:

Блажоу многопрѣсвѣтлоє лице твоє,
озарѣшеє се отъ прѣсвѣтадоу Доуха...
Блажоу златозарѣнки твои очи...²⁵.

Неизвестният автор на първото житие за Стефан Дечански се обръща към възприемателите: "Довро єсть, възлюкљении христовоиминици, отъ Бога начьньше и о Бозѣ сконьчати..."²⁶. Тая мисъл се чете в "Житие на блаж. Нил"²⁷, но тя отвежда също към азбучните едностиишия на Григорий Богослов и предисловието на Константин Преславски от "Учително (Тълковно) евангелие": "Довро єсть оуко вратїе всегда шт бѣ начати и до бѣ сконьчати, іакоже Григорїи бѣгословець рече"²⁸.

След монтаж от библейски цитати безименният житиеписец заговорва за своето недостойнство и изповяда вярата си в Св. Дух като единствен източник на творческо вдъхновение: "Молитвами ко вашими дѣло се єсть и вашею вѣрою основано. речено ко єсть: вьса, єлика аште вьспросите вѣроушште, примете (Яков. 1:6). сиа ко єлика писана прѣди и по сихъ не сплетениємъ вѣтинискими словеси съставихомъ сиа, нъ вьшьнькии Прѣмноудрости помольше се, о нєже [отъ нєєже] вьсако даганїє благо и вьсакъ даръ съвршєнь (Яков. 1:17), и о семъ Бога призыває вь помощить молитвами вашими оутвѣрдити се оумоу моємоу непоколѣбимо" (163).

Отново при Константин Преславски намираме образа за същата обвързаност на проповядваното слово и неговата художествено-съдържателна пълнота с вярата и молитвите на христовлюбците, които с тях доизтъкват, доизплитат слушания текст. Отречена е езическата (външна) философия за природата на изкуството и дара на вдъхновението: "Сѣвѣрахомъ ко се вь начетїцѣ недѣлската прѣложити євангелиа, аще съ любовию прїимете, іакоже и приємете. Ваше ко

дѣло се ѹсть и вашею вѣрою истѣкано. Писано бо ѹсть, ѹлико аще просите вѣроующе, примете (Яков. 1:16). Не нашею бо хитростию прѣложено се вѣсть нѣ молитвами вашими. сами бо вси свѣдѣтельствоуєте тако не въ хитрости нынѣашнѣе прѣмудрости ни свезаниемъ вѣтинскомъ ни Платон'скими словескии сложихомъ словеса сїи, нѣ вѣшнии Прѣмудрости помол'(ше) се шѣцю свѣдѣтелю шѣ нѣгоже всако дагание благо и всакъ даръ свѣршенъ съ вѣше исходить (Яков. 1:17) просѣшимъ не соуменьною волею ни двоенемъ срьдцемъ"²⁹.

В своите разбираня за реториката Хермоген представя Платон за недостижим майстор на прозаическия панегирик. Неговото име се споменава с едничката цел да се покаже, че художественото майсторство на езическия философ е преодоляно чрез благодатта на Св. Дух, който дарява проповедника с истинско съвършено слово. И вече напълно обяснимо е защо в III беседа Константин Преславски се моли на Св. Троица: "Мнѣ же слово подаждѣ пространно и разоумно, хитро же и мждо"³⁰. Определението "пространно" не означава само "изобилно", то притежава и стилистическо значение. За непостижимото достойнство на Бога следва да се говори, както подобава — възвишено и величаво, а речевите изрази да се отличават със значителност и тържественост. За високия стилев строй допринася качеството "пространност", "витиеватост" (περίβολή) на речта. Очевидно е, че стилът "плетение словес" за православния славянски свят е открит и осмислен от първото поколение старобългарски писатели. Този "дар Божи на дясната част"³¹ сръбските агиографи учат от разработени стилови образци и могат да си позволят като Доментиан да разточителствуват с повторителни кръгови подхващания на ключови понятия и словосъчетания, познати ни от Константин Преславски: "Источникъ божѣствннѣе благодѣти прѣсветнѣе и животворитнѣе Троице, ѹже молеште се и отъ нѣе разоума просеште, по нѣеже отъ нѣе всакъ даръ свѣршенъ съ вѣше съходить, тѣжде даръ Светаго Доуха да и намъ отъврѣзетъ оуста разоумнага, и исплннѣ ны благодѣтнага, и дастъ гласъ благовѣствоуштиннѣе силою своєю многою, и слово дастъ намъ на отъврѣзение оустомъ нашнѣмъ, и разоумъ добръ, оутврѣжденъ благодѣтию високооугльнааго камѣне, Христа истиннааго Бога нашего" (Из увода към "Житие на Симеон Неман", с. 1).

През XIV—XV в. в Сърбия идват Григорий Цамблак и Константин Костенечки, за да пренесат и претворят художественя опит на Търновската книжовна школа. Идеализиращата насока в нейния агиографски стил проличава достатъчно последователно в сюжетните епизоди за ослепяването на Стефан Дечански и връщането на зрението му³². Григорий Цамблак прехвърля вината за престъпното посегателство върху "завистта на дявола", чийто съсъд става машехата на Стефан. По този начин е спасен принципът за родителското благочестие, не е нарушена Божията заповед синът да почита баща си и майка си. В грамотата си от 1330 г. Стефан Дечански обяснява проглеждането си с милостта на св. Николай, архиепископ Мирликийски³³. Григорий Цамблак съставя подробен разказ за чудото, който в руската ръкописна и старопечатна тра-

диция се присъединява към житието на прочутия светител Николай Чудотворец²⁴.

В творчеството на Константин Костенечки до крайност се развива Евтимиевият агиографски стилистичен принцип за висок, синтактически усложнен, художествен език, за кодиране на смисъла. Ето защо разбираемо е признанието на Павле Попович за именития книжовник — "странник от търновските земи": "Никад се ја не бих усудио да га преводим, бојећи се сваки час да не разумеам какав се таман смисао крије у његовим неразговетним речима и чудној конструкцији"²⁵.

Наистина какъв удивителен път на изначално големи и разширяващи се изразителни възможности извървява славянското писмено слово от светите братя Кирил и Методий до Константин Костенечки и колко неоценими са водещите класически постижения на старобългарската литература от времето на славянските първоучители и техните ученици до св. Патриарх Евтимий и неговите следовници! Постоянният стремеж на славянските писатели към художествено съвършенство не е ли жаждата на псалмовия елен, с която Константин Преславски жадува да претвори на свой език светоотеческото предание: "Еъ н'же во образъ възделаютьъ елень на источьники водъ, тако възделаютьъ оумалєниє мое павѣ вамъ сътворити, чьто съказаетъ вогодъхновєныи съ чловѣкъ"²⁶.

БЕЛЕЖКИ

¹ Вл. Ђоровић. Доментијаново књижевно дело. — В: Српска књижевност у књижевној критици. I. Стара књижевност. Б., 1965, с. 328.

² Ђ. Даничић. Живот светога Симеона и светога Саве, написао Доментијан. Биоград, 1865, с. 30—31. Нататък се посочват само страниците.

³ Б. Ст. Ангелов. Из старата българска, руска и сръбска литература. Кн. 3. С., 1978, с. 84—85.

⁴ А. М. Молдован. "Слово о Закони и Благодати" Илариона. Киев, 1984, с. 93. Срв. Ђ. Трифуновић. Азбучник српских средњовековних књижевних појмова. Б., 1990, с. 62. М. П. Петровскій. Иларион, митрополит Киевскій и Доментијан, ѱеромонах Хилендарскій. — Известия ОРЯС, 1908, т. 13, № 4, с. 81—133; Ю. В. Пелешенко. Розвиток украинској ораторској та агиографичној прози кінца XIV — початку XVI ст. Київ, 1990, с. 101, с. 106—106.

⁵ Подробно вж. Е. Георгиев. Литературата на Втората българска държава. Ч. 1. Литературата на XIII век. С., 1977, с. 185—191.

⁶ А. М. Молдован. "Слово о Закони...", с. 93—94.

⁷ Вж. Ст. Станојевић, Д. Глумац. Св. Писмо у нашим старим споменицима. Б., 1932, с. 136—213, № 378—646.

⁸ Вж. Д. С. Лихачев. Развитие русской литературы X—XV вв. Эпохи и стили. Л., 1973, с. 64—66. Д. С. Лихачев. Избранные работы. Т. 3. Человек в литературе древней Руси (и др.). Л., 1987, с. 26—77.

⁹ **Е. Kažužniacki.** Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius. Wien, 1901, London, 1971. Introd. – Iv. Dujčev, S. 151. Нататък съкратено (ЕК).

¹⁰ **П. Русев, Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев.** Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. С., 1971, с. 168–170, 176.

¹¹ **Вж. Д. Кенанов.** Патриарх Евтимий и каноните на ораторското изкуство. – Литературна мисъл, 1989, № 2, с. 13–14.

¹² **К. Ф. Радченко.** Религиозное и литературное движение в Болгарии в эпоху перед турецким завоеванием. Киев, 1898, с. 287. Срв. **М. Mulić.** Srpski izvori "Pletenija sloves". – Djela. Knj. L. Odjelenje za književnost i umjetnost. Knj. 2. Sarajevo, 1975, 52–54.

¹³ **Вл. Ђоровић.** Доментијаново..., с. 326.

¹⁴ Срв. **Д. Фрайданк.** К сущности и предпосылкам стиля "плетения словес". – В: Търновска книжовна школа. Т. 2, С., 1980, с. 89.

¹⁵ Подробно вж. **П. Русев.** Естетика и майсторство на писателите от Евтимиевата книжовна школа. С., 1983, с. 14–73.

¹⁶ Рилски панегирик на Владислав Граматик, 1479 г., л. 274а.

¹⁷ Психологическия ефект е забелязал **Деметрий** ("За стила") – В: Античные риторика. М., 1978, с. 245.

¹⁸ **Б. Трифунчић.** Слово о светом кнезу Лазару Андонија Рафаила. – В: Сборник историје књижевности, кн. 10, Београд, 1976, с. 159.

¹⁹ **Б. Даничић.** Животи краљева и архиепископа српских. Написао архиеп. Данило и други. Загреб, 1866, с. 201. Вж. **М. Mulić.** Srpski izvori..., 83–84. Срв. "Житие на препод. Теодосий Търновски" от патриарх Калист: "такоже жаелаеть елень на источники водные глѣдше, сице жаелаеть дѣша моя бѣда насладити се мѣтвѣ"; **В. Н. Златарски.** Житие и жизнь препод. отца нашего Теодосия. – Сборник НУНК, 1904, кн. 20, с. 15.

²⁰ Вж. **Д. С. Лихачев.** Поэтика древнерусской литературы. Л., 1971, с. 112–113.

²¹ **П. Диников, К. Куев, Д. Петканова.** Христоматия по старобългарска литература, С., 1967, с. 226.

²² Подробно вж. **Д. Кенанов.** Евтимий Търновски и агиографският цикъл за Петка Епиватска. – Аспирантски сборник, Кн. 4, св. 1. Велико Търново, 1977, с. 9–10.

²³ **Г. Суботић.** Доментијаново дело и српски живопис XIII в. – В: Српска књижевност..., с. 356.

²⁴ **Климент Охридски.** Събрани съчинения. Т. 1, С., 1970, с. 427; Срв. **Е. Георгиев.** Основи на славистиката и българистиката. С., 1979, с. 158.

²⁵ Цит. по **М. Mulić.** Srpski izvori..., s. 67.

²⁶ **Б. Даничић.** Животи..., с. 162. Нататък се цитира това издание.

²⁷ Вж. **М. Mulić.** Srpski izvori..., s. 72.

²⁸ **П. Диников, К. Куев, Д. Петканова.** Христоматия..., с. 44.

²⁹ **V. Jagić.** Nedjeljna propovedanja Konstantina prezvitera Bulgarskoga po starosrpskom rukopisu XIII v. – Starine, V. 1873, Zagreb, s. 33; **Г. Сване.** Константин Преславский и его съказание свѣтааго Евангелиа. – Scando-Slavica. Т. 17. Munsgaard-Copenhagen, 1971, с. 116. Срв. **М. Mulić.** Srpski izvori..., с. 71 (Посочва се сходно разсъждение на Епифаний Премъдри).

³⁰ **Г. Сване.** Константин..., с. 117. Срв. "Азбучна молитва": "Нѣ мѣнѣ нѣнѣ. пространо слово даждѣ". **П. Диников, К. Куев, Д. Петканова.** Христоматия..., с. 49. За "слово твердо, разумно и пространно" се моли и Епифаний Премъдри. Вж. **М. Mulić.** Srpski..., s. 63.

³¹ По стих от "Проглас към св. Евангелие". Срв. **С. Матхаузерова**. "Словоизвитие" и "самовитое слово". — В: Исследования по древней и новой литературе. Л., 1987, с. 282.

³² Вж. **Г. Данчев**. Традициите на Търновската книжовна школа в житието на Стефан Дечански от Григорий Цамблак. — В: Търновска книжовна школа. С., 1974, с. 462—463, **Г. Сване**. Житије Стефана Дечанског Григорија Цамблака. — В: Търновска книжовна школа. Т. 3, С., 1984, с. 87—94.

³³ **П. Поповић**. Житије Стефана Дечанског Григорија Цамблака. — В: Српска книжевност..., с. 431.

³⁴ Вж. **А. Давидов, Г. Данчев, Н. Дончева-Панайотова, П. Ковачева, Т. Генчева**. Житие на Стефан Дечански от Григорий Цамблак. С., 1983, с. 59—61; **Д. Петровић**. Једна мало позната прерада Цамблаковог житија Стефана Дечанског. — В: Научни састанак слависта у Вукове дане. 14/1. Методије Солунски. 885—1985. Београд, 1985, с. 189—193.

³⁵ **П. Поповић**. Житије деспота Стефана Лазаревића Константина Философа. — В: Српска книжевност..., с. 458.

³⁶ **Г. Сване**. Константин Преславский..., с. 131 и 132. XV беседа.